

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 314.116–026.24:341.485(=161.2)«19»

**«ЦІНА ЖИТТЯ». ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ
УКРАЇНЦІВ В 1932–1933 РР. ЯК НАСЛІДОК
ГЕНОЦИДУ СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ**

**«THE PRICE OF LIFE». DEMOGRAPHIC LOSS
OF UKRAINIANS IN 1932–1933
AS A CONSEQUENCE OF THE GENOCIDE
OF THE STALINIST REGIME**

Богатчук С. С.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії України та філософії, Вінницький
національний аграрний університет (Вінниця,
Україна), e-mail: svetabogatchuk@ukr.net, ORCID:
0000-0003-0684-6106

Bogatchuk S. S.,

Candidate of Historical Sciences, associate
Professor Department of History of Ukraine
and Philosophy, Vinnitsa National
Agrarian University (Vinnytsya, Ukraine),
e-mail: svetabogatchuk@ukr.net,
ORCID:0000-0003-0684-6106

Відповідно до наукових та архівних джерел, статистичних даних в науковій статті досліджено демографічні втрати українського народу в роки Голодомору 1932–1933 років як цілеспрямовану політику радянської влади на території України під час колективізації.

Науковим дослідженням розглядається період радянської колективізації українського села в 1932–1933 рр., який став однією з найстрашніших сторінок нашої історії.

Проаналізовано, що найбільші втрати в період Голоду 1932–1933 рр. спостерігаються серед сільського населення України, хоча й серед міського населення теж були великі втрати. Величезна дитяча смертність є безпосереднім наслідком голоду. Влада замовчувала та заперечувала факт голоду в Україні.

Європейським парламентом визнано Голодомор жорстким злочином проти народу України та людяності, засуджені дії радянської влади, спрямовані проти українського селянства.

Ключові слова: голод, голодомор, демографічні втрати.

According to scientific and archival sources, statistical data in the scientific article is devoted to demographic losses of the Ukrainian people during the Holodomor of 1932–1933 as a purposeful policy of Soviet power on the territory of Ukraine during collectivization.

Scientific research examines the period of Soviet collectivization of the Ukrainian village in 1932–1933, which became one of the worst pages of our history.

It is analyzed that the greatest losses during the Holodomor period of 1932–1933 are observed among the rural population of Ukraine, although there were also large losses among the urban population. Huge infant mortality is a direct consequence of hunger. The authorities silenced and denied the fact of the famine in Ukraine.

The European Parliament recognized the Holodomor as a terrible crime against the people of Ukraine and humanity, condemned by the Soviet authorities against the Ukrainian peasantry.

Keywords: hunger, famines, demographic losses.

Характеризуючи стан наукової розробки, відзначаємо, що дослідженню цієї теми присвячено праці науковців С. В. Кульчицького [7; 8],

В. Марочко [15], В. Роженька [21], С. Максудова [13], В. Маленкова [14] та ін. Велику роль в дослідженні даної теми відіграє колектив науковців інституту демографії та соціальних досліджень імені М. І. Птухи НАН України, окремо виділяються праці Н. Левчук [9; 10]. Також, необхідно виділити американського історика Джеймса Мейса, який наполегливо досліджував тему Голодомору 1932–33 рр. в Україні [16]. Історик, літератор, письменник Р. Конквест, з-під пера якого у 1986 році вийшла книга «Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор», розкриває правду про геноцид проти українського народу, його штучність та спланованість радянським тоталітарним режимом [6].

Американський історик Т. Снайдер в своїй монографії «Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным» розповідає про масове знищення українців голодомором, долучаючи спогади свідків [22].

Метою даного дослідження є висвітлення результатів політики радянської влади на території України в 1932–1933 рр., а саме масові демографічні втрати українського населення в цей період.

В СРСР на початку 30-х років проводилася масова колективізація, тому будь-які продовольчі труднощі характеризувалися як етап цієї політики, а основною причиною голоду вважалася посуха 1932 року.

Вперше дізналися про голод в СРСР через повідомлення англійського журналіста Малькольма Маггеріджа, який в останній декаді березня поділився з читачами газети «Manchester Gardian» враженнями від поїздки по Україні і Північному Кавказу в 1932 році. Були опубліковані три його статті, що описували жорсткі сцени голодування сільського населення.

Факт голодомору підтверджено численними документами і публікаціями науковців з Великобританії, США, Швейцарії та інших країн.

У 1988 р. в Америці була створена комісія з видатних юристів із Швейцарії, Бельгії, Великої Британії, Франції, Аргентини, Сполучених Штатів і Канади, яка почала досліджувати голодомор в Україні.

Поняття «геноцид» вперше з'являється в нормативно-правовій та науковій лексиці після Другої світової війни. Сам факт геноциду визначає не тільки кількість жертв, а й методи, засоби, форми і свідоме винищення великих груп населення тієї чи іншої національності.

Український голод 1932–1933 рр. вперше було визнано геноцидом за національною ознакою

американським вченим Джеймсом Мейсом [16, с. 28]. Він посилався на результати діяльності Комісії США з Голодомору в Україні, яка у 1988 році зробила 19 висновків, що те, що сталося з українцями у 1932 – 1933 рр., є ніщо інше як геноцид, і що саме Сталін та його оточення були винними у цьому злочині.

Свою шану жертвам Голодомору висловили Папа римський Іван Павло II та Папа Римський Бенедикт XVI.

3 липня 2008 року на 17-й щорічній сесії Парламентської асамблеї ОБСЄ була ухвалена резолюція «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні».

Європейський парламент 23 жовтня 2008 р. ухвалив Резолюцію, якою визнав Голодомор 1932–33 років жакливим злочином проти народу України та людяності, рішуче засудив дії, що характеризувалися масовим знищенням і порушенням прав та свобод людини, висловивши співчуття українському народові, який постраждав від цієї трагедії.

В Києві 21–22 листопада 2013 р. був проведений міжнародний науковий симпозіум «Голодомор 1932–1933 років в Україні: історія і пам'ять», що проходив в рамках Міжнародного форуму до 80-х роковин Голодомору «Народ мій є! Народ мій завжди буде!», організованого Громадським комітетом із вшанування пам'яті жертв Голодомору–геноциду 1932–33 років в Україні спільно з Українським центром досліджень Голодомору НаУКМА. В ньому прийняли участь понад 100 науковців з України і більш як 40 держав світу. Дослідники оприлюднили нові дані щодо кількості жертв Голодомору, його причини і наслідки для української нації.

Сьогодні вся світова спільнота вшановує пам'ять жертв Голодомору в Україні.

На початку грудня 2018 р. до 85-х роковин Голодомору 1932–1933 років було підписано Декларацію, співавторами якої стали 38 держав-членів ООН, в якій «Вперше засуджується політика сталінського режиму, зокрема, насильницька колективізація та конфіскація продовольства, що призвели до загибелі значної частини українського народу. Наголошується також на необхідності розкриття архівів для встановлення історичної правди та підвищення обізнаності з причинами та наслідками трагедії», – повідомив речник Постійного представництва України при ООН Олег Ніколенко. Проект Декларації був підготовлений за ініціативою України. Порівняно з попередніми деклараціями до роковин Голодомору, збільшилась кількість держав, які виступили співавторами цього документу. Декларацію вперше підписали такі держави, як Чилі, Болгарія, Словенія, Чорногорія, Швейцарія, Португалія та Нідерланди [17].

Минуло 85 років від найстрашнішої події в історії українського народу – Голодомору 1932–1933 рр. Кожного року в останню суботу листопада Україна вшановує жертв цієї страшної трагедії, про яку замовчували більше півстоліття.

Із висновків спеціальної комісії Конгресу США з питань Голодомору 1932–1933 років в Україні було відзначено, що жертви українського голодомору налічують мільйони осіб.

За результатами опитування Соціологічної групи «Рейтинг», яке проводилося в жовтні й були опубліковані 20 листопада 2018 р., 79% громадян України вважають, що Голодомор 1932–1933 років був геноцидом українського народу. 47% опитаних українців вважає винним в організації Голодомору 1932–33 років особисто керівника уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік Й. Сталіна. Про особисту провину Сталіна частіше говорили мешканці західних та центральних областей України, а про провину всієї радянської влади частіше відповідали мешканці Заходу і Центру і Сходу [18].

Чимало дискусій і думок викликало у вчених питання, чому так жорстоко режим Сталіна повівся з українцями.

Кількість жертв Голодомору – дискусійне питання серед дослідників та політиків. До демографічних втрат населення належать: втрати через надсмертність (прямі демографічні втрати), які визначаються як різниця між реальним числом смертей та їх гіпотетичною кількістю; дефіцит народжень (непрямі втрати) – різниця між гіпотетичним (за відсутності голоду) і реальним числом народжень.

Сьогодні важко назвати точне число жертв голодомору. За підрахунками доктора історичних наук С. Кульчицького втрати в результаті Голодомору 1932–33 р. становлять 3 млн. чоловік [8, с. 27].

Доктор історичних наук В. Сергічук відзначає, що демографічні втрати за період 1932–1934 рр. сягають 7 млн. чоловік [9, с. 181].

За результатами проведених досліджень інституту демографії та соціальних досліджень імені М. Й. Птухи НАН України загальне число померлих у 1932–1934 рр. оцінюється в 4,5 млн. осіб, з яких 3,94 млн. осіб – це втрати через надсмертність від Голодомору, 0,6 млн. осіб – ненароджені, – відзначає Н. Левчук [10, с. 103].

Голодомор початку 30-х рр. ХХ ст. призвів до демографічної катастрофи (зниження кількості населення).

Сталінська постанова «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», що була прийнята 7 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР, розв'язала руки владі щодо способів й методів знищення українського народу. Восени 1932 р. в Україну приїхала комісія на чолі В. Молотовим, яка жорстокими методами почала вилучення в селян останнього хліба [1, с. 38].

Люди почали пухнути з голоду. Але батьки і діти старалися знайти на полях, в лісі бруньки, гілочки, стебельця. Потім товкли, заварювали і їли. Загони щодо виконання плану хлібозаготівлі витрушували все – з комор, засіків, горщиків, рукавиць. Забирали навіть те, що було звареним. Якщо в когось із членів бригади виникали підозри, що господар

зерно закопав, то металевими прутами перевіряли двір, город, сіно, соломку. Голод почався восени 1932 року, але весна 1933 року була найважчою [12, с. 41–42].

В Україні в 1932–1933 роках вмирало 17 людей щохвилини, 1000 – щогодини, 25 000 – щодня. 90% людських жертв припадає на 1933 рік [23, с. 392].

В державних архівах виявлено 1022 кримінальні справи, порушені за фактами людоїдства і трупоїдства, скоєними в різних регіонах України під час Голодомору [5, с. 49]. Селяни прагнули одного: вижити за будь-яку ціну, навіть за рахунок своїх близьких родичів. Люди, які пережили голодомор 1932–1933 рр., зі сльозами на очах, простими словами, наводили приклади смертності в цей період в їхніх родинах, сусідських оселях, селах. Вмирили цілі родини. Хати стояли порожні. Починається й канібалізм, коли поїдають собі подібних. І, на жаль, це торкнулося людського суспільства. Голод, бажання поїсти досхочу призвели до того, що батьки поїдали дітей, сусіди сусідів, подорожніх. Люди боялися ходити по селу. Так, в одному із свідочств про смерть, які збереглися в архіві, вказано, що «батько зарізав дитину для їжі» [2, арк. 6].

Та хочеться відзначити, що й ці страшні умови життя не дозволили більшості українцям втратити людську подобу. Голодуючі намагалися вижити, рятували себе і своїх дітей, одночасно допомагаючи й чужим дітям та тим, хто блукав по селах в пошуках їжі. Милосердя сусідів іноді рятувало дітей від голодної смерті.

З 1933 року катастрофічно впала тривалість життя українців. Так, молодший брат мого батька, який народився у 1933 році, не прожив й півроку. В цей рік фіксується не тільки менша тривалість життя дітей, а й людей старшого віку.

Відомості про голод дійшли до європейських держав, Америки й Канади, звідки родичі почали надсилати грошові та продовольчі перекази. Валютні перекази для громадян СРСР надходили з різних країн, фактично з усіх континентів. Та влада замовчувала й заперечувала факт голоду в Україні.

Кількість населення України на початок 1932 року становила 31,4 млн. осіб, а в цей же період 1934 року – лише 27,8 млн. осіб. Відновити ту кількість населення 32 року вдалося лише через 9,5 років [3, с. 5].

Згідно аналізу демографічних втрат в роки Голодомору науковцем С. Максудовим, найстрашнішого смертельного голоду зазнало в більшості сільське населення України, Північного Кавказу, Казахстану [13, с. 28–29]. Злочинний характер влади характеризує висока надмірна смертність і величезні прямі втрати дітей в 1932–1933 рр. Величезна дитяча смертність є безпосереднім наслідком голоду. Серед дітей віком 0–14 років смертність становить майже 1,7 млн. осіб, з них 1,6 млн. – на селі. Прораховано, що внаслідок Голодомору передчасно померла кожна сьома дитина, а на селі – кожна шоста [3, с. 5].

Професор Ю. Шаповал відзначає, що в останні роки найбільш дискусійними питаннями були

демографічно–статистичного виміру даного періоду. Одна група вчених доводить, що жертвами Голодомору стали 10 мільйонів осіб, інші називають цифру у 7 мільйонів осіб. Науково–статистичні дослідження інституту демографії дають цифру у понад 4 мільйони. Це – реальне підтвердження жертв. Дослідження й надалі будуть тривати, тому ця цифра може бути різною, вона може й збільшуватись [19].

За статистичними даними щодо кількості народжених і померлих в 1926–1934 рр., що були складені в другій половині 30–х років начальником УНГО УСРР О. Асаткіним, відзначається, що демографічна статистика виявила загрозливу тенденцію депопуляції. Повідомляється, що 1933 рік став роком надзвичайного зменшення кількості населення в Україні. Це й відображається в зменшенні приросту населення. Якщо в 1926–1929 рр. приріст населення складав 534 тис. осіб, то на початок 1934 р. він зменшується до 88 тис. осіб [15, с. 137].

За результатами проведених розрахунків вченими інституту демографії оцінки прямих втрат населення внаслідок голоду по областях УСРР представлено у трьох розрізах: усе населення, міське, сільське. Втрати через надсмертність за даними досліджень науковців для Української республіки становлять 3,9 млн. осіб у 1932–1934 рр., а саме: 250,0 тис. – у 1932 р.; 3529,2 тис. – у 1933 р.; 163,3 тис. – у 1934 р. Статистичні показники фіксують, що більшість втрат в усіх областях України припадає саме на 1933 р. Зокрема, у Донецькій – 76%, Чернігівській – 81%, Молдавській АСРР – 85% втрат. Найвищий показник абсолютних втрат через надсмертність було зафіксовано в Київській області, який сягає 1110,8 тис. осіб. Вже в 1934 р. відносні показники втрат були нижчими, ніж 1932 р. майже в усіх областях [3, с. 5].

Говорячи про прямі втрати серед населення, необхідно відзначити перевагу смертності чоловіків, на яких припадає приблизно 2,4 млн. (61%). Втрати через надсмертність в 1933 р. у розрахунку на 100 осіб становили 153,3 – для чоловіків і 88,4 – для жінок [3, с. 5]. Отже, загальні втрати через надсмертність у 1932–1934 рр. становили близько 13% від загальної чисельності населення УСРР у 1933 р. Втрати через надсмертність міського населення становлять 293 тис., у тому числі 49,0 тис. – у 1932 р.; 194,0 тис. – у 1933 р.; 51,0 тис. – у 1934 р. І серед міського населення відзначається зменшення його кількості. 66% втрат у містах припадає на 1933 р. Відносні втрати через надсмертність серед міського населення становлять 7,0 – у 1932 р.; 26,8 – у 1933 р.; 6,9 – у 1934 р. та майже 40 – для періоду 1932–1934 рр. (у розрахунку на 1000 населення). Із загального числа втрат через надсмертність у 3,9 млн. осіб на сільських жителів припадає 3,6 млн. осіб, 91% з яких – у 1933 р. Прямі щорічні втрати в розрахунку на 1000 осіб сільського населення становлять 8,5 – у 1932 р.; 150 – у 1933 р.; 5,6 – у 1934 р. Кумулятивні втрати за 1932–1934 рр. досягають

майже 164 у розрахунку на 1000 осіб населення. Ці дані розраховані авторським колективом науковців інституту демографії та наукових досліджень ім. Птухи, Н. М. Левчук, Т. Г. Буряк, О. Воловина, О. П. Рудницьким, А. Б. Ковбасюк [10, с. 100].

Поряд з катастрофічним підйомом смертності у 1932–1933 рр. в Україні відбулося обвальне падіння народжуваності. Так, в 1934 р. народилося 561,6 тис. дітей, що в 1,8 разів менш, ніж 1931 року [11, с. 274].

За результатами досліджень непрямі втрати населення УСРР в результаті голоду 1932–1933 рр. становлять 586,0 тис. осіб, у тому числі 519,1 тис. осіб – у містах та 66,9 тис. осіб – у селах. А дефіцит народжень на 1000 осіб населення серед міського населення складає 9,1, а серед сільського – 23,4. Дослідження показує, що дефіцит народжень у містах є значно нижчим, ніж у селах, що відзначається в показниках 1933 і 1934 рр. [10, с. 101–102].

В чому причина таких показників? Вчені відзначають, що зменшення контингенту породіль відбулося унаслідок смерті значної кількості жінок дітородного віку через голодування, а також, що в умовах голоду зменшується кількість зачат та підвищується ризик для вагітності, що призводить до різкого падіння рівня народжуваності. Тому до непрямих витрат і відносять демографи таку складову, як ненароджені [3, с. 5].

Більшість науковців в своїх дослідженнях більше розглядали втрати серед сільського населення України, менш звертаючи увагу на жителів міста, які також голодували й, відповідно, зазнали втрат, хоча й набагато менші.

Вчені вважають, що голод носив як класовий, так і національний характер. За дослідженнями професора С. Кульчицького на основі статистичних даних органів Загсу відзначається, що серед зареєстрованих померлих частка українців є найбільшою (1552,2 тис. осіб). Молдавани (16,1%), поляки (20,7%), німці (13,2%) і болгари (7,7%) майже повністю проживали в селах. Євреї (27,04%) більше селилися в містах. Росіяни (85%) переважно більшістю проживали в містах [4, с. 509].

Американський історик Т. Снайдер відзначає, що за переписом населення 1937 р. кількість зменшилася на 8 млн. чоловік. Він висловлює думку, що демографічні втрати українців за цей період сягають від 3,3 до 3,9 млн. осіб [22, с. 82].

Американський дослідник Дж. Мейс вважає, що з грудня 1932 р. голод був пов'язаний з кампанією проти українського буржуазного націоналізму, в результаті чого було практично знищено українську еліту.

Професор Гарвардського університету, доктор історичних наук Сергій Плохій відзначив, що напад на українське селянство ішов пліч-о-пліч із нападом на українську культуру та ідентичність. Голод, що почався в Україні після видання постанови Політбюро про хлібозаготівлі та українізацію, став наслідком не лише сталінської політики щодо селянства та партійних кадрів, а

й змін у національній політиці, що зрівняла опір хлібозаготівлі із націоналізмом [20, с. 328].

Сьогоднішня несприятлива демографічна ситуація має безпосередній зв'язок з тими втратами, яких ми зазнали в 1932–1933 рр. За статистичними даними ті ж 4,5 млн. осіб не народили дітей, не дочекалися внуків, що й обумовило демографічні втрати України. Голодомор призвів до цілої низки катастрофічних зрушень в чисельності українського народу, вплив яких дає взнаки й сьогодні.

І як бачимо, історія має своє повторення в тому, що кремлівська влада намагається і зараз придушити український народ, не дати йому будувати свою незалежну державу, зазіхаючи на її етнічні території та її історію. Росія й сьогодні виступає проти визнання голодомору 1932–1933 рр., ряд російських науковців виправдовують злочини минулого московсько-більшовицького керівництва. Російські історики відзначають, що голод вразив й інші райони Радянського Союзу, тобто, голодували не тільки українці, а й росіяни теж.

Отже, День пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. для українців став днем великої національної скорботи. Голод став головним елементом політики геноциду українського народу, а тому ми маємо пам'ятати наше минуле, та зробити усе, щоб ця трагедія більш ніколи не повторилася. Велика кількість істориків, не тільки українських, а й закордонних не полишає вивчення основних причин та демографічних наслідків Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, продовжуючи досліджувати їх.

Список використаних джерел

1. Богатчук, СС., 2014. 'Голодомор 1932–1933 рр.: сторінки історії', *Гілея*, Вип.81, с.36–40.
2. *Вінницький обласний державний архів*, Ф.136, Оп.3, Спр.62.
3. Гладун, О., Рудницький, О., 2016. 'Втрати від 1933 року – більш, ніж за період гітлерівської окупації', *Голос України*, 26 листопада, с.5.
4. 'Голод в 1932–1933 років в Україні', 2003, К.: *Наукова думка*, 888 с.
5. Зятев, С., 2015. «Чорні дошки України». Текст: День пам'яті жертв голодоморів', *Військо України*, №11, с.46–51.
6. Конвест, Р., 1993. 'Жива скорботи: радянська колективізація і голодомор', К., *Либідь*, 383 с.
7. Кульчицький, С., 2008. 'Голодомор 1932–33 рр. в Україні як геноцид: труднощі усвідомлення', К.: *Наш час*, 424 с.
8. Кульчицький, С., 2003. 'Сталінський терор голодом і його демографічні наслідки', *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*, ред. В. А. Смолій, К.: *Наукова думка*, с.19–31.
9. Левчук, Н., 2018. 'До питання про «старі» та «нові» підходи до оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр.', *Український історичний журнал*, №2, с.179–193.
10. Левчук, НМ., 2015. 'Втрати міського й сільського населення внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нова оцінка', Текст, Н. М. Левчук, Т. Г. Буряк, О. Воловина, О. П. Рудницький, А. Б. Ковбасюк, *Український історичний журнал*, №4, с.84–113.
11. Лібанова, Е., 2009. 'Оцінка демографічних втрат України внаслідок Голодомору 1932–1933 років, Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка', Матеріали міжн. наук. конференції 25–26 вересня 2008, К.: *Видавничий дім «Києво-Могилянська академія*, 447 с.

12. Макарюк, В., 2016. 'Голодомор 1932–1933 років: причини, передумови, наслідки', *Гетьман*, №4, с.40–43.

13. Максудов, С., 2006. 'Демографічні втрати населення України в 1927–1938 рр.', *Голод в Україні 1932–1933*, Луцьк, с.18–31.

14. Маленкович, В., 2006. 'Голод 1933 року в Україні', *Голод в Україні 1932–1933*, Луцьк, с.10–17.

15. Марочко, В., 2017. 'Асаткін – вигаданий «фальсифікатор» перепису населення 1937 р.', *Український історичний журнал*, №4, с.129–150.

16. Мейс, Д., 2003. 'У злочині геноциду винними були Сталін і його оточення', *Віче*, №3, с.28.

17. [online] Доступно: https://zik.ua/news/2018/12/07/38_derzhavchleniv_oon_pidpysaly_deklaratsiyu_do_85h_rokovyn_golodomoru_1465277.

18. [online] Доступно: <https://prm.ua/bilshist-ukrayintsiv-vvzhayut-golodomor-genotsidom-yakiy-vlashtuvala-vlada-srsr-sotsopituvannya/>.

19. [online] Доступно: <http://incognita.day.kiev.ua/arxivni-dokumenti-pro-golodomor-1932-1933-rr.html>.

20. Плохій, С., 2006. 'Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності', К., 496 с.

21. Роженко, М., 2003. 'Голодомор 1932–1933 років і українізація', *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*, ред. В. А. Смолій, К.: *Наукова думка*, с.107–114.

22. Снайдер, Т., 2015. 'Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным', К.: *Дуліби*, 584 с.

23. 'Український хліб на експорт: 1932–1933', 2006, К., за ред. В. Сергійчука, 432 с.

References

1. Bogatchuk, SS., 2014. 'Golodomor 1932–1933 rr.: storinky istorii' (Holodomor of 1932–1933: history pages)', *Gileja*, Vyp.81, s.36–40.

2. *Vinnyc'kyj oblasnyj derzhavnyj arhiv*, F.136, Op.3, Spr.62.

3. Gladun, O., Rudnyc'kyj, O., 2016. 'Vtraty vid 1933 roku – bil'shi, nizh za period gitleriv's'koi' okupacii' (Losses from 1933 are larger than during the Nazi occupation)', *Golos Ukrainy*, 26 lystopada, s.5.

4. 'Golod v 1932–1933 rokiv v Ukraini' (Hunger in 1932–1933 in Ukraine)', 2003, K.: *Naukova dumka*, 888 s.

5. Zjat'jev, S., 2015. '«Chorni doshky Ukrainy». Tekst.: Den pam'jati zhertv golodomoriv («Black boards of Ukraine». Text: Memorial Day of Holodomor Victims)', *Vijs'ko Ukrainy*, №11, s.46–51.

6. Konvest, R., 1993. 'Zhnyva skorboty: radjans'ka kolektyvizacija i golodomor (Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Holodomor)', K., *Lybid'*, 383 s.

7. Kul'chyc'kyj, S., 2008. 'Golodomor 1932–33 rr. v Ukraini ni jak genocyd: trudnoshhi usvidomlennja (Holodomor of 1932–33 in Ukraine as genocide: difficulties of awareness)', K.: *Nash chas*, 424 s.

8. Kul'chyc'kyj, S., 2003. 'Stalins'kyj teror golodom i jogo demografichni naslidky (Stalin's terror by hunger and its demographic consequences)', *Golod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny ta naslidky*, red. V. A. Smolij, K.: *Naukova dumka*, s.19–31.

9. Levchuk, N., 2018. 'Do pytannja pro «stari» ta «novi» pidhody do ocinky vtrat naselennja Ukrainy vnaslidok Golodomoru 1932–1933 rr. (On the question of «old» and «new» approaches to estimating the losses of the population of Ukraine as a result of the Holodomor of 1932–1933)', *Ukrain's'kyj istorychnyj zhurnal*, №2, s.179–193.

10. Levchuk, NM., 2015. 'Vtraty mis'kogo j sil's'kogo naselennja vnaslidok Golodomoru v 1932–1934 rr.: nova ocinka (The losses of the urban and rural population as a result of the Holodomor in 1932–1934: a new assessment)', Tekst, N. M. Levchuk, T. G. Burjak, O. Volovyna, O. P. Rudnyc'kyj, A. B. Kovbasjuk, *Ukrain's'kyj istorychnyj zhurnal*, №4, s.84–113.

11. Libanova, E., 2009. 'Ocinka demografichnyh vtrat Ukrainy vnaslidok Golodomoru 1932–1933 rokiv (Estimation of demographic losses of Ukraine as a result of the Holodomor of 1932–1933)', *Golodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny, demografichni naslidky, pravova ocinka, Materialy mizhn. nauk. konferencii 25–26 veresnja 2008*, K.: *Vydavnychyj dim «Kyjevo–Mogylyans'ka akademiya*, 447 s.

12. Makarjuk, V., 2016. 'Golodomor 1932–1933 rokiv: prychny, peredumovy, naslidky (Holodomor of 1932–1933: causes, preconditions, consequences)', *Get'man*, №4, s.40–43.

13. Maksudov, S., 2006. 'Demografichni vtraty naselennja Ukrainy v 1927–1938 rr. (Demographic losses of the population of Ukraine in 1927–1938)', *Golod v Ukraini 1932–1933*, Luc'k, s.18–31.

14. Malenkovych, V., 2006. 'Golod 1933 roku v Ukraini (The famine of 1933 in Ukraine)', *Golod v Ukraini 1932–1933*, Luc'k, s.10–17.

15. Marochko, V., 2017. 'Asatkin – vygadanyj «fal'syfikator» perepysu naselennja 1937 r. (Asatkin is a fictional «falsifier» of the population census of 1937)', *Ukrain's'kyj istorychnyj zhurnal*, №4, s.129–150.

16. Mejs, D., 2003. 'U zlochyni genocydu vynnymy buly Stalin i jogo otocennja (The crime of genocide was blamed on Stalin and his entourage)', *Viche*, №3, s.28.

17. [online] Dostupno: https://zik.ua/news/2018/12/07/38_derzhavchleniv_oon_pidpysaly_deklaratsiyu_do_85h_rokovyn_golodomoru_1465277.

18. [online] Dostupno: <https://prm.ua/bilshist-ukrayintsiv-vvzhayut-golodomor-genotsidom-yakiy-vlashtuvala-vlada-srsr-sotsopituvannya/>.

19. [online] Dostupno: <http://incognita.day.kiev.ua/arxivni-dokumenti-pro-golodomor-1932-1933-rr.html>.

20. Plohiy, S., 2006. 'Brama Jevropy. Istorija Ukrainy vid skifs'kyh vojen do nezalezhnosti (The Gate of Europe. History of Ukraine from Scythian wars to independence)', K., 496 s.

21. Rozhenko, M., 2003. 'Golodomor 1932–1933 rokiv i ukrai'nizacija (Holodomor of 1932–1933 and Ukrainization)', *Golod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny ta naslidky*, red. V. A. Smolij, K.: *Naukova dumka*, s.107–114.

22. Snajder, T., 2015. 'Krovavaye zemli: Evropa mezhdru Gitlerom i Stalinym (Bloody lands: Europe between Hitler and Stalin)', K.: *Duliby*, 584 s.

23. 'Ukrain's'kyj hlib na eksport: 1932–1933 (Ukrainian bread for export: 1932–1933)', 2006, K., za red. V. Sergijchuka, 432 s.

* * *